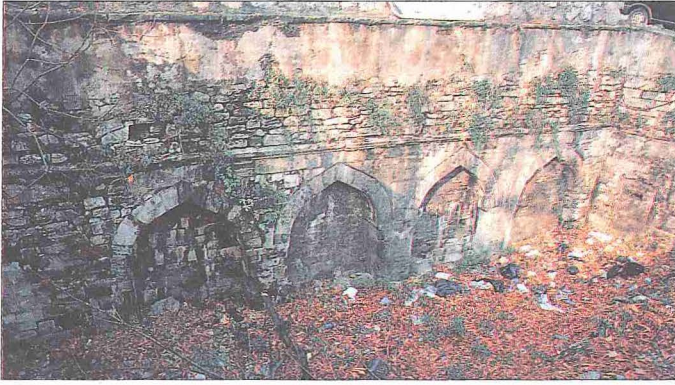

Çukur Çeşme -
Sultanahmet /
İstanbul

seyircilerin ihtiyacını karşılamak üzere bu şekilde inşa edildiği de düşünülebilir. İstanbul'un her döneme ait tarihî eserlerin yoğun biçimde toplandığı en merkezî yerinde bulunan çukur çeşmenin çöplük olmaktan kurtarılması ve orijinal mimarisini belli edecek şekilde temizlenerek tamir edilmesi gerekmektedir.

İstanbul'un büyük ölçüde ikinci bir çukur çeşmesi de Lâleli semtinde bulunmaktadır. Bu çeşmeye, çevredeki toprak kotundan oldukça aşağıda olduğundan 5 m. kadar genişliğinde yirmi iki basamak merdivenle iniliyordu. Çeşme Sultanahmet'teki gibi muntazam işlenmiş kesme taşlardan yapılmıştı. Yalnız burada çeşmeler beş tane olup ikisi yan duvarlarda biri ise merdivenin karşısında idi. Klasik üslûpta sivri kemerlere sahip olan bu çeşmeler daha 1947'de pislik ve balçık içine gömülmüştü. Diğer çukur çeşme gibi bunun da Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Mimar Sinan tarafından kurulan Kırkçeşme su tesislerinin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Kırkçeşme'den beslenen çeşmelerin vakıf defterindeki listesinde adı geçen sekiz masura tahsisli çeşmenin burası olması mümkündür. 1992 yılında yapılan araştırmada, bir semte adını veren çukur çeşmeyi hatırlayan çıkmadığı gibi çeşmenin üzerine bir iş hanının yapıldığı ve çeşmenin çöp ve molozla doldurulduğu görülmüştür.

Bunlardan başka çevre zemininden aşağıda olan ve dolayısıyla halkın çukur çeşme adını verdiği bazı küçük çeşmelerin de varlığı bilinmektedir. Nitekim Kâzım Çeçen tarafından Kırkçeşme su yollarına dair hazırlanan eserdeki listelerde, İstanbul içinde çukur çeşme adıyla tanınan daha pek çok çeşme gösterilmiştir. Bunların bir kısmının bulunduğu yerler veya kurucuların adları tesbit edilememektedir: İlyas Ağa (*Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, s. 196, nr. 32),

çeşme (a.g.e., s. 196, nr. 38); Zeyrek civarındaki çeşme (a.g.e., s. 197, nr. 71), çeşme (a.g.e., s. 197, nr. 85); Kemeraltı Çeşmesi (a.g.e., s. 199, nr. 160), çeşme (a.g.e., s. 200, nr. 203); Merdivenli Çeşme, Kocamustafapaşa civarında (a.g.e., s. 201, nr. 237); Fevziye Küçük Efendi Tekkesi kapısı yanında çeşme (a.g.e., s. 201, nr. 242); Salmatomruk Kefevî Camii civarındaki çeşme (a.g.e., s. 202, nr. 255), çeşme (a.g.e., s. 202, nr. 286), çeşme (a.g.e., s. 203, nr. 300), çeşme (a.g.e., s. 203, nr. 302).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâzım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988, s. 152, 167, 196 (nr. 32, 38), 197 (nr. 71, 85), 199 (nr. 149, 160, Firuz Ağa Çeşmesi adıyla), 200 (nr. 203), 201 (nr. 237, 242), 202 (nr. 255, 286), 203 (nr. 300, 302), 204 (nr. 336), 224 (nr. 462); yeri için harita E3 (Atmeydanı Çeşmesi adıyla), 227 (nr. 534, Lâleli'deki çukurçeşme, s. 147'de renkli resmi); Muzaffer Esen, "Çukur Çeşme", *İst.A*, VIII, 4168-4169 (Lâleli'deki Çukurçeşme).

SEMAVİ EYİCE

ÇUKUR HAMAM

İstanbul'da
Fâtih Sultan Mehmed Külliyesi'ne
ait hamam.

867-875 (1462-1470) yılları arasında yapılan Fâtih Külliyesi'nin hamamı olarak bu manzumenin güneyinde inşa edilmiştir. Fâtih vakfiyesinde, "Havâyi-i halk için hamamlar bina edip cümlesini mesâlih-i hayrât-ı şerîfeleri için vakıf buyurdular" cümlesinden sonra adları verilen hamamlardan, "biri dahi müceddeden bina buyurdıkları câmi-i şerîfleri kurbünde vâki hamamdır" kaydı ile kastedilen Çukur Hamam'dır. Sultan Bayezid su yolu haritasından anlaşıldığına göre, Karadeniz Başkurşunlu Medresesi'nin kuzeyinde ve 100 m. kadar aşağısında bulunuyordu. En ufak izi kalmayacak surette yıktırılmış olduğundan ye-

rini daha açık şekilde belirlemek mümkün olmamıştır. Hamamın, Geç Roma çağından kalma üstü açık bir su haznesinin içinde yapıldığından bu adı aldığı kabul edilir. Hatta bu su haznesinin Modestus Sarnıcı (Cisterna Modestiaca) olabileceği de iddia edilmiştir. Eski bir su haznesinin içinde olmasa da çukur bir yerde bulunduğu anlaşılan ve İstanbul'un en büyük hamamlarından biri olan Çukur Hamam, Evliya Çelebi'ye göre Irgatlar, Azebler, Vefa ve Eyüp hamamlarından sonra yapılmıştır. Fâtih Külliyesi'nin bir parçası olduğuna göre, Bizans'tan alınan şehre geniş çapta Türk damgasını vuran ilk büyük külliyenin tamamlanmadığı 1470 tarihi civarında bitmiş olması gerekir.

1544-1547 yıllarında İstanbul'da bulunan ve şehrin topografyasına dair çok önemli Latince bir eser yazan Fransız Albi'li Pierre Gilles (Cyllius; ö. 1555), yalnız erkekler bölümünü gördüğü anlaşılan bu çifte hamama dair önemli bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi, "gayet musanna' ve rûşen" olduğuna işaret ettiği bu hamamın diğerlerinden daha büyük, 110 kurnalı ve yalnız camekânının 5000 kişi aldığını yazar. Bunun arkasından, "Nısfı bölünüp keçecilere tahsis olunmuştur" cümlesiyle, hamamın XVII. yüzyılın ilk yarısı içinde artık bütünüyle kullanılmayıp keçe imalâthanesi veya depo vazifesi gördüğünü belirtir.

Çukur Hamam, İstanbul'da çok tahribat yapan ve Fâtih Camii'nin yıkılmasına yol açan 12 Zilhicce 1179 (22 Mayıs 1766) zelzelesinde büyük ölçüde zarar görmüş ve tahminlere göre bir daha tamir edilmemiştir. 1799'dan itibaren kısa bir aralıkla 1806'ya kadar Avusturya elçiliğinde görevli olarak bulunan Joseph von Hammer, İstanbul hakkında yazdığı kitabında "şehrin en ünlü, en güzel hamamı olan" Çukur Hamam'ın harap bir durumda olduğuna işaret etmiştir. Hamamın Arcadius Sarnıcı'nın teşkil ettiği çukurda inşa edildiği için bu adla anıldığını bildiren Hammer, sarnıcın duvarlarından hâlâ bazı eski kalıntılarla hamamın kapısı önünde iki eski sütun başlığı görüldüğünü de belirtir. Rum patriklerinden Konstantios, 1824'te Rumca olarak basılan İstanbul hakkındaki kitabında hamamdan önce, "şimdi bazı harabeleri duran ve bugün Çukur Hamam denilen Büyük Konstantin Hamamı" olarak kısaca bahseder. Kitabın başka bir yerinde ise Fâtih Camii yakınında Çukur Hamam veya Acı Çeşme denilen yerdeki

ÇUKUR HAMAM

büyük sarnıç kalıntısına işaret eder. Ahmed Lutfi Efendi, 1245 (1829-30) yılında İstanbul'da erzak kıtlığı vesilesiyle çekilen sıkıntıyı anlatırken, yıllardan beri "Fâtih Câmi-i Şerifi civarında Çukur Hamam'da mahfuz olan" ve orada kokmuş, çürümüş, âdetâ külçeleşmiş darı, çavdar vb. şeylerin fırınlara dağıtıldığını haber verir (*Târih*, II, 63). Bu bilgi, Sultan II. Mahmud yıllarında hamamın bir depo veya ambar olarak kullanıldığını gösterir.

Çukur Hamam geçen yüzyılın ortalarında, İstanbul'da olduğu günlerde Fransız mimar ve araştırmacısı Charles Texier tarafından araştırılmış ve 1864'te basılan Bizans mimarisine dair kitabında planı ve kesitiyle yayımlanmıştır. Fâtih devrinin ve İstanbul'un Türk dönemi mimarisinin bu başta gelen eserinin mimarisini hakkındaki en değerli belge, Texier'nin bu belki de bazı hususlarda hatalı çizimleridir. Daha o tarihlerde Texier, kapıları örülmüş ve terkedilmiş durumda olan bu hamamın yerini uzun araştırma ve soruşturmalara rağmen bir türlü tesbit edememiş, ancak iki sene sonra bir tesadüf sonunda bulabilmiştir.

Bakımsız ve kullanılmaz halde, kubbeleri delinmiş, mermerleri sökülüş, kapıları örülmüş durumda olan hamam XIX. yüzyıl sonlarında iyice yıkılmıştı. J. Strzygowski de İstanbul'un Bizans devri

su tesislerine dair 1890'larda yaptığı incelemelerde bu hamamı bütün uğraşmalarına rağmen bulamamıştır. İstanbul hamamlarına dair bugün artık son derece değerli olan bir inceleme yapan H. Glück, 1917'de yarım gün boyunca soruşturma ve araştırmadan sonra ancak ikinci çalışmasında hamamın yerini caminin güneydoğusunda bulabilmiş ve burada hamamın kalıntıları olduğunu tahmin ettiği bazı duvar parçalarına rastlamıştır. Bu kalın duvar parçaları içinde künklerin de bulunması, Glück'e göre bunların hamamın kalıntıları olduğunu gösterir. Etrafındaki kalın enkaz yığını ile üzerine yapılan yeni inşaat, kalıntıların planının çıkarılmasına imkân bırakmamıştır. 1918 yılındaki büyük Cibali Fatih yangınından sonra bu bölge şehir planlaması ile tamamen eski dokusunu kaybettiğinden Çukur Hamam'ın bütün izleri de bir daha bulunamayacak şekilde silinmiştir.

Çukur Hamam büyük ölçülerde bir çift hamam olarak inşa edilmiştir. Aslında bir Bizans hamamı iken Fâtih devrinde bir Türk hamamına dönüştürüldüğü yolundaki iddiaya inanmak zordur. Evliya Çelebi, yine Fâtih evkafından olan Unkapanı'nda Azebler Hamamı'nı, "Kefere tarz-ı mi'mârisinden tahvil ile İslâm âdâbı üze yapılmıştır" cümlesiyle tarif etmesine karşılık Çukur Hamam için böyle bir ifade kullanmaz. Çukur Hamam'ın Bizans eseri olduğu yolundaki iddia, bu yapıyı Rum patriği Konstantios'un İmparator Konstantin Hamamı olarak adlandırmamasından ve Texier'nin Bizans mimarisine dair kitabında bu esere yer vermesinden kaynaklanmıştır. Eğer içinde yapıldığı çukur gerçekten eski bir su haznesi ise zaten Bizans devrinde böyle bir yerde hamam inşa edilmesi ihtimal dahilinde değildir.

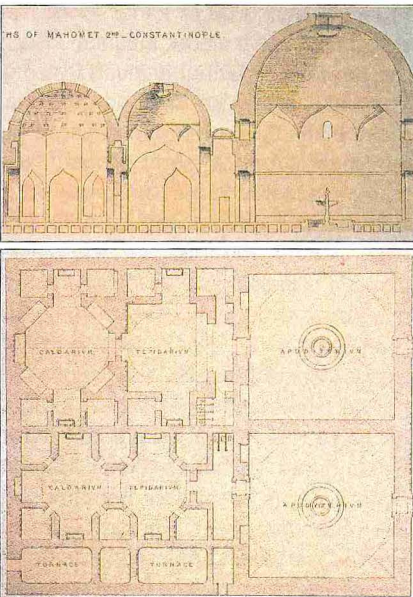
Gilles, yalnız erkekler kısmını gördüğü Çukur Hamam hakkında etraflı bilgi verir; bu arada şehrin en büyük hamamı olarak nitelendirdiği binanın ölçülerini de kaydeder. Mermer döşenmiş olan camekânın ortasında bir şadırvan vardır; Gilles'e göre sıcaklık kısmında ikinci bir şadırvan bulunur. Texier tarafından çizilen plana göre kadın ve erkek kısımları ölçü bakımından hemen hemen eşit olmakla beraber plan bakımından farklıdır. Kadınlar kısmı olduğu anlaşılan sol kanadın bitişiğinde, başka hamamlardan değişik olarak su haznesiyle külhan bulunur. Bu yüzden sıcaklıklar daha küçük ölçülerde kalmıştır. Bu

rada Osmanlı hamamlarından değişik bir durum, kadın ve erkek kısımlarına dışarıdan girişlerin aynı sokak üzerinde oluşlarında görülür. Genellikle girişler ayrı sokaklarda bulunurken burada her ikisi de aynı sıradadır. Zeyrek'te Sinan'ın yapısı Barbaros Hayreddin Paşa'nın evkafından Çinili Hamam'da da böyledir. Camekân, Texier'nin planı doğru ise içten 16,50 m. ölçüsünde olup üstünü bu çapa yakın bir kubbe örtüyordu. Geçiş tromplarla sağlanmıştı. Hamamın erkekler bölümünün ılık ve halvet kısımları, 871'de (1466-67) yapılan Mahmud Paşa Hamamı'nın halen mevcut kısmına şaşıla-cak derecede benzemektedir. Burada camekânı geniş bir ılık takip eder. Bunun ortasında büyük kubbeli kare bir mekân, köşelerde biri helâlara ait olmak üzere kubbeli küçük hücreler vardır. Mahmud Paşa Hamamı'ndaki kubbelerin zengin biçimde bezenmiş olmasına karşılık Çukur Hamam'da geçişler çok sadedir veya en azından Texier'nin plan ve kesitinde öyle gösterilmiştir. Erkekler kısmı halvetinin orta mekânı, daha çok kaplıca mimarisinde rastlanan bir orta bölüme açılan yıldız şeklinde nişlerdir. Bunun iki yan nişi kubbeli eyvanlar halindedir. Köşelerde ise kubbeli halvet hücreleri bulunur. Böylece Mahmud Paşa Hamamı ile benzerlik tamamlanır. Çukur hamamın erkekler kısmı kaplıca mimarisinden gelen, İstanbul'un bu çeşit en eski tesislerinden Mahmud Paşa, Tah-takale, Çardaklı hamamlarında da rastlanan bir plana sahiptir.

Texier'nin planına göre, camekân bölümü erkeklerinkine eşit hacimde olan kadınlar kısmında çok dar bir ılıklığın olmasına karşılık birbirini takip eden iki halvet vardır ki bu da başka hamamlarda rastlanmayan bir özelliktir. Böylece iki göbek taşı olan çift sıcaklıklar, köşelerinde hücreler olan dört eyvanlı Türk mimarisinin klasik şemasına uygundur.

Çukur Hamam'ın iç süslemesi hakkında elde hiçbir bilgi yoktur. Yalnız Texier ve Pullan'ın kitabında, bazı duvarların çinilerle kaplı olduğuna dair bir cümleyle rastlanır. İstanbul'un fethinin hemen arkasından şehrin en büyük hamamlarından biri olarak Fâtih Sultan Mehmed evkafından yapıldığı bilinen bu tarihî eserin yok edilmesi tarih ve sanat bakımından büyük bir kayıptır. İstanbul'da Fâtih evkafından bütün hamamların (İrgat, Azebler, Çukur, Vefa, Galata'da Kapiçi) yıkılarak ortadan kaldırılması, şehrin mukadderatına sahip olanların ne derece-

Çukur Hamam'ın plan ve kesiti
(Ch. Texier—P. Pullan, Levha LVII)

de sorumsuz davrandıklarını gösterir. Halbuki XV. yüzyılın eseri Çukur Hamam, plan özellikleri ve bilhassa kadınlar kısmındaki plan düzenlemesi bakımından benzeri olmayan bir örnek teşkil ediyordu.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 330, 333; Gyllius, *De Constantinopoleos Topographia*, Lyon 1632, bl. IV/2, s. 274; İng. bs.: *The Antiquities of Constantinople* (trc. J. Ball), London 1729, s. 224-227; Alm. bs.: *Topographische Beschreibung der Stadt Constantinopel*, Grätz 1831; J. von Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, Pesth 1822, I, 534-535; [Konstantios], *Constantiniade ou Description de Constantinople ancienne et moderne* (trc. M. R.), İstanbul 1846, s. 51, 65; Ch. Texier — P. Pullan, *Byzantine Architecture Illustrated by Examples of Edifices erected in the East*, London 1864, s. 162-164, lv. LVII; Lutfi, *Tarih*, II, 63; H. Glück, *Probleme des Wölbungsbaues I: Die Bäder Konstantinopels*, Wien 1921, s. 61-66, 170; *Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri* (nşr. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara 1938, s. 213, vr. 94; A. Süheyl Ünver, *Fatih'in Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası*, İstanbul 1945, s. 17; K. Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949, s. 59-61; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi IV*, s. 596, nr. 733, rs. 898-899; R. Ekrem Koçu, "Çukur Hamam", *İst. A*, VIII, 4171-4173; ayrıca bk. X, 5555.

SEMÂVİ EYİCE

ÇUKUR HAMAM

Manisa'da şehrin
Beylikler dönemine ait
en eski hamamı.

Saruhanogulları Beyi Muzafferüddin İshak Çelebi'nin (ö. 1388) Manisa dağı eteğinde Sandikkale tepesi yamacında inşa ettirdiği Ulucami Külliyesi'nin bir parçasıdır. Caminin kuzeydoğusunda ve 50 m. kadar uzağında yer alan yapı bugün harap durumdadır. Her ne kadar kuzeyinden geçen Ulutepe caddesi yapı ile aynı seviyede ise de daha önce yol seviyesi yapının güneyinde ve batısında olduğu gibi yüksekte bulunduğundan hamam çukurda kalmış ve bu yakıştırma adla anılagelmiştir. Hamam yamaçta olduğu için bugün de yarı yarıya toprak seviyesinden aşağıda kalmıştır.

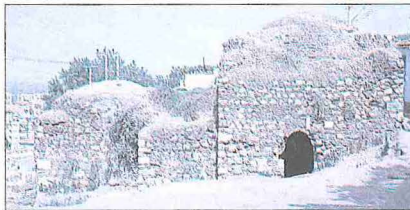
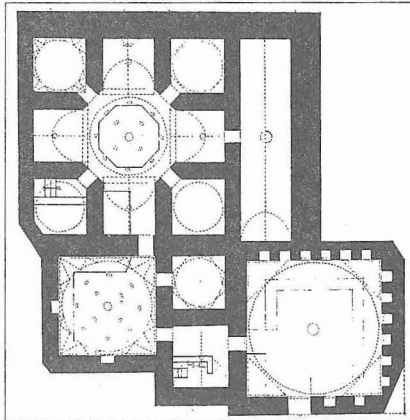
Yapının kitabesi yoktur, ancak Ulucami'ye ait bir vakıf eser olduğu bilinmektedir. Aslı kaybolduğundan Fatih Sultan Mehmed tarafından yeniden tanzim edilip yazdırılan vakfiyede akar olarak belirtilmiş iki hamamdan biridir. XIV. yüzyılda bu hamamın içinde önemli bir olay cereyan etmiştir. Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki mücadelelerden sonra Saruhanogulları'ndan Hızır Şah (1403-

1410) Çelebi Sultan Mehmed'e cephe alarak Şehzade İsa Çelebi'nin tarafını tutunca, Çelebi Mehmed 1410 yılında Manisa'yı zaptedip Saruhan Beyliği'ne son vermiştir. Rivayete göre şehrin ele geçirilmesi sırasında Hızır Şah bu hamamda eğlenmekte iken yakalanmış ve idam edilmiştir.

Hamamın bazı kısımları XVII. yüzyıl başında yıkılmaya yüz tutmuş ve tamire muhtaç hale gelmiştir. Çeşitli devirlerde yapının dış cephelerinde yapılan onarımlar binanın esas biçimini bozmuştur. Çukur Hamam küçük ve asimetrik bir plan arzeder. Sıcaklık ve halvet düzenlemesi bakımından örneklerine çok sık rastlanan haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tipte inşa edilmiş bir yapıdır. Batı cephesinde bulunan bir kapıdan kare planlı, üzeri büyük bir kubbe ile örtülü soyunma yerine girilir. Bu bölümün kubbesi sekizgen kasnaklı olup ortasında aydınlık feneri vardır. Duvardaki çamaşır nişleri tuğladan ve sivri kemerlidir. Soyunma kısmı, üç kenarından 0,5 metrelik bir seki ile ortadaki havuzu kuşatır. Mermer fiskiyeli havuzun sadece su haznesi kalmıştır.

Kuzey taraftaki kapı ile sonraları helâ olarak kullanılan küçük bir ara mekâna, buradan da bir kapı vasıtası ile ılıklığa geçilir. Bu kare planlı mekân, geçişleri

Çukur Hamam ve planı - Manisa

Türk üçgenleriyle sağlanmış bir kubbe ile örtülüdür. Bu bölümün üç yönünde seki, iki duvarında da nişler bulunur. Ilıklığın güneyindeki küçük bir mekândan ibaret halvet, hamamdan nisbeten tecrit edilmiş özel bir bölüm halindeki bey kurnasıdır.

Ilıklığın doğu duvarında bulunan kapıdan sıcaklığa geçilir. Haçvari planlı sıcaklık dört eyvanlı ve dört köşesi halvetlidir. Bugün bir kısmı sağlam durumda olan halvet kubbelerinde geçişlerin üçgenlerle sağlandığı görülmektedir. Giriş eyvanının kuzeyindeki halvet alçak bir duvarla bölünmek suretiyle Müsevî müşterilerin kullandığı "batak" adı verilen küçük havuzlu bir mekân haline getirilmiştir. Bu tâdilât, Ulucami'nin kuzeyindeki meyilli araziye içine alan ve şehrin Müsevî halkının oturduğu mahalle sakinleri için yapılmış olmalıdır. Sıcaklığın mermer göbek taşı ve kurnalarından bazıları durmakta olup ana kubbesi yıkılmıştır. İnce uzun tonozlu bir mekân olan külhan güneydedir ve üst sokağa bakmaktadır. Yapı moloz taş ve tuğladan inşa edilmiş, bazı kısımlarında Bizans dönemine ait mermer parçaları dolgu olarak kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hoca Sâdeddin, *Tacü't-tevârih* (s. nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1975, II, 25; İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, İstanbul 1946, tür.yer.; a.mlf. — Çağatay Uluçay, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939, s. 40; M. Çağatay Uluçay, *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, İstanbul 1940-46, II, 88; a.mlf., "Saruhan-oğulları", *İA*, X, 243; a.mlf. — Besim Darkot, "Manisa", a.e., VII, 290; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 88; Semavi Eyice, "İz-nik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD*, XI/15 (1960), s. 99-120; Nusret Köklü, "Saruhanlılar Devrinde Manisa-3", *Manisa Dergisi*, sy. 6, İzmir 1983, s. 14-15, 28-29, rs. 16-17; Hakkı Acun, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi", *VD*, XIX (1985), s. 138-139, rs. 22, cz. 3.

ENİS KARAKAYA

ÇULHA

(bk. CULLÂH).

ÇULPAN, Cevdet

(1898-1982)

Türk sanat tarihine dair
yayınları ile tanınan tümgeneral.

İstanbul Fatih'te dünyaya geldi. Ortaokuldan itibaren bütün öğrenimini askerî mekteplerde gördü. I. Dünya Savaşı'nda takım subayı olarak önce doğu